

ZMIANY ZACHOWAŃ POLSKICH RODZIN W CZASIE WOLNYM JAKO POTENCJALNY WSKAŹNIK KRYZYSU EKONOMICZNEGO. PROPOZYCJA PODEJŚCIA METODOLOGICZNEGO¹

Wymieniane w bardzo wielu kontekstach pojęcie kryzysu i recesji gospodarczej lub ekonomicznej zdominowało rzeczywistość odtwarzaną (lub za Baudrillardem – specyficznie tworzoną) przez media. Choć wielu ludzi na świecie, a szczególnie w Stanach Zjednoczonych i wielu krajach Europy Zachodniej, odczuwa pogorszenie koniunktury gospodarczej, dla wielu społeczeństw – w tym społeczeństwa polskiego na początku roku 2009 – kryzys jest bardziej zagrożeniem nadciągającym jak chmury burzowe niosące ze sobą nasilające się poddmuchy wiatru. Niewielu jednak ekspertów ekonomicznych chce obecnie wygłaszać jednoznaczne sądy o potencjalnej sile, długości trwania i skutkach takiej burzy. W niniejszym tekście chciałbym wskazać na sferę zachowań Polaków w czasie wolnym – a zwłaszcza polskich rodzin – jako potencjalny wskaźnik realnej obecności kryzysu oraz tego, czy Polacy odczuwają już skutki naszej metaforycznej „burzy”. Z wielu bowiem względów, ta sfera życia rozpatrywana na tle dostępnych danych makroekonomicznych i tych dotyczących np. nastrojów konsumentów, mogłaby być w opinii autora miarodajnym źródłem informacji o postrzeganiu sytuacji kryzysowej przez ludzi (jako niematerialnym fakcie społecznym) poprzez analizę podejmowanych przez nich w związku z tym działań i realnej obecności tego zjawiska także w Polsce. Przywołując historyczne i bardziej współczesne przykłady, chciałbym wskazać również na możliwe do zastosowania w badaniach zachowań ludzi i kryzysu ekonomicznego rozwiązania metodologiczne.

Życie społeczne podlega stałym przemianom. Zmiany społeczne rozumiane za Sztompką² jako „różnice między stanem systemu społecznego (grupy, organizacji) w jednym momencie i stanem tego samego systemu w innym momencie” – niezależnie od tempa ich zachodzenia oraz „temperatury” spo-

¹ Tekst przygotowany w ramach projektu badań własnych 1.45 Akademii Wychowania Fizycznego w Warszawie finansowanych ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

² P. Sztompka (2002): *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Kraków, s. 437.

łeczeństwa, w którym zachodzą oraz etapu jego rozwoju – uznać można za immanentną cechę życia ludzkich społeczności. Szereg pojedynczych zmian społecznych tworzy sekwencję, ciąg zmian następujących po sobie i wzajemnie się warunkujących, który to określić możemy mianem procesu zmiany. Oczekiwanym społecznie kierunkiem zmian społecznych jest rozwój oznaczający stopniową lub skokową poprawę lub też pozytywną przemianę jakościową w różnych obszarach życia społecznego. Zmiany te dotyczyć mogą poprawy bezpieczeństwa obywateli lub państwa, jakości opieki zdrowotnej, systemu oświaty, warunków pracy, działania administracji publicznej, ogólnej jakości życia. Czasem jednak postęp ustępuje miejsca regresowi. Niektóre procesy społeczne mają także charakter cykliczny, co oznacza, że stan jakiegoś systemu lub zjawiska ulega stałym wahaniom i po jakimś czasie powraca do stanu początkowego. Cykliczność charakteryzuje z pewnością wolne rynki ekonomiczne oraz rynki finansowe i znajduje swój wyraz w okresach wzrostu i recesji. Gwałtowna, silna i długotrwała recesja oznaczająca kryzys gospodarczy prowadzi zwykle do zmian struktury potrzeb i sposobów ich zaspokajania (preferencji konsumpcyjnych) oraz poza-ekonomicznych zachowań ludzi, które powinny podlegać (i podlegają) analizom i badaniom socjologicznym. Bardzo interesującym historycznym przykładem badań wpływu kryzysu na zachowania społeczne są znane badania amerykańskich antropologów społecznych pod kierunkiem Roberta Staughtona Lynda, z lat 20. i 30. ubiegłego wieku, którzy mieli możliwość analizy życia społeczności miasta Muncie w amerykańskim stanie Indiana w latach poprzedzających lata wielkiego kryzysu gospodarczego (w 1924 i 1925 roku) oraz 10 lat później, tuż po kryzysie. Efektem tych badań były książki *Middletown: A Study in Modern American Culture* z roku 1929 oraz *Middletown in transition: A Study in Cultural Conflicts* z roku 1937. W obu przypadkach badaniom polegały zachowania mieszkańców tego średniego amerykańskiego miasta w podziale na takie sfery życia (grupy zagadnień) jak: zdobywanie środków do życia, wychowanie dzieci, życie rodzinne, spędzanie czasu wolnego, praktyki religijne, aktywność społeczna³. Wystąpienie – niezależnie od intencji badaczy – kryzysu gospodarczego pomiędzy pierwszym i drugim badaniem przeglądowym (z zastosowaniem różnorodnych metod badawczych: obserwacji uczestniczącej, analizy dokumentów, analizy danych statystycznych, wywiadu) stworzyło badawczą sytuację naturalnego quasi-eksperymentu (schemat preeksperymentalny bez grupy kontrolnej), a same badania – ze względu na ich powtórzenie z zachowaniem tej samej metodologii – przybrały formę badań wzdłuż czasu. Porównanie wyników badań z lat 1920. z wynikami badań z lat 1930. pozwalało ujawnić różnice, z których część (przy uwzględnieniu np. problemu „dojrzewania” – notatki) można było przypisać kryzysowi. Realizacja

3 J. Szacki (2002): *Historia myśli socjologicznej*. Warszawa, s. 618.

drugich badań miała bowiem na celu określenie wpływu kryzysu na życie przeciętnego amerykańskiego miasta – lokalnej społeczności. Przedstawiając recenzję książki *Middletown in Transition*, Lee M. Brooks⁴ jeszcze w roku 1937 podkreślał także intencję autorów do ujmowania swoich badań w kategoriach badań reprezentatywnych. Takich, których wyniki można rozszerzać na całą kategorię tego typu amerykańskich miast, lub – według Brooksa – nawet całej *Ameryki w okresie przejściowym* (co należy już raczej uznać, za przejaw zacięcia publicystycznego, obecnego zresztą także w późniejszych pracach samego Lynda).

Od czasów badań Lyndsów świat uległ zasadniczym zmianom i przeżył wiele okresów recesji gospodarczej i kryzysów ekonomicznych, które jednak zwykle odmiennie i w różnym stopniu dotyczą poszczególnych państw i społeczeństw. Postęp globalizacji i umiędzynarodowienie rynków ekonomicznych i finansowych oraz powstające w ich efekcie silne zależności ekonomiczne powodują szybkie rozprzestrzenianie się i przenoszenie problemów gospodarczych jednych państw na inne.

W oparciu o determinizm ekonomiczny możemy zapewne przyjąć, że kondycja ekonomiczna społeczeństwa i stan gospodarki mają wpływ na zachowania obywateli. Wpływ uwarunkowań ekonomicznych na inne sfery życia (Marksowską „nadbudowę”) wydaje się dobrze uzasadniony. Nie ma także wątpliwości, co do obecności kryzysu finansowego także w Polsce. Obserwujemy obecnie jego symptomy zgodne chociażby z treścią prostej analitycznej definicji z Encyklopedii wiedzy powszechnej PWN, która określa, że „kryzys finansowy” to zjawisko przejawiające się w gwałtownym pogorszeniu większości wskaźników finansowych: krótkoterminowych stóp procentowych, cen ziemi, nieruchomości, akcji, niewypłacalności przedsiębiorstw i upadku instytucji finansowych. Kryzys finansowy prowadzi z kolei do kryzysu ekonomicznego, czyli gwałtownego zmniejszenia się aktywności gospodarczej (produkcji, zatrudnienia, inwestycji). Wiele społecznych skutków takiej sytuacji znamy z historycznego doświadczenia największego z dotychczasowych światowych kryzysów z lat 1930. Były nimi przede wszystkim bezrobocie, migracje społeczne, niepokoje społeczne i strajki robotników, nasilenie radykalnych poglądów społecznych i politycznych oraz utrata wiary ekonomistów w ideę całkowicie wolnego rynku i konieczność interwencji państwowej (który w wielu krajach obserwujemy także obecnie). W latach trzydziestych XX wieku także Polska odczuła skutki kryzysu. „W okresie dna kryzysu odsetek bezrobotnych w Polsce przekroczył 43%. (...) Aby podołać rosnącym wydatkom i chcąc ratować swoje przychody, rolnicy starali się zwiększyć produkcję (nakładem własnej pracy), oraz ograniczać

4 L. M. Brooks (1937): *Middletown in Transition* (Book review). *Social Forces* 16 (1), s. 150-151.

spożycie własne i rodziny (zjawisko tzw. podaży głodowej), przeznaczając więcej towarów na sprzedaż. (...). Najsilniej odczuły skutki kryzysu obszary najuboższe na wschodzie i południu Polski, gdzie rolnictwo było najbardziej rozdrobnione – chłopci przestali kupować węgiel (używając słomy jako surowca energetycznego) i odzież (ubrania produkowano chałupniczo z wełny i lnu)”⁵.

Dla porządku terminologicznego dodajmy, że pojęcie „kryzysu” bywa używane (i często – jak wskazuje Sztompka⁶ – nadużywane) w bardzo różnych kontekstach. Z formalnego punktu widzenia „kryzys” (gr. *krisis*) to moment rozstrzygający, punkt zwrotny, okres przełomu. W ekonomii zaś pojęcie to oznacza załamanie procesu wzrostu gospodarczego, zjawisko nieodłącznie związane z gospodarką kapitalistyczną, stanowiące jedną z faz cyklu koniunkturalnego, powstałe na skutek sprzeczności między społecznym charakterem produkcji a indywidualnym charakterem przywłaszczania, charakteryzujące się ostrym spadkiem wielkości produkcji i zatrudnienia⁷. Pojęcie kryzysu stosowane w pierwszym rozumieniu to np. kryzys militarny, kryzys zdrowotny („stan krytyczny pacjenta”), kryzys humanitarny czy także (łącznie z drugim ujęciem definicyjnym) kryzys finansowy (jako moment zmiany trendu). W tym ujęciu kryzys jest z założenia czymś krótkotrwałym, nietypowym i przejściowym. Często jednak słowem kryzys określa się pewne długotrwałe tendencje, zjawiska przewlekłe, co może być już traktowane jako zmiana pierwotnego znaczenia pojęcia (jego nowa definicja regulująca). W takim ujęciu mówi się często o kryzysie rodziny, tożsamości człowieka ponowoczesnego, moralności, kryzysie wiary i towarzyszących im stanach zwątpienia, relatywizmu, Durkheimowskiej anomii. W niniejszym tekście przyjmujemy drugie rozumienie kryzysu, jako przejściowego stanu załamania wzrostu gospodarczego i fazę dekonunktury ekonomicznej, przy czym pojęcia kryzysu ekonomicznego i gospodarczego będą stosowane zamiennie.

Gwałtowne i silne załamanie koniunktury gospodarczej następujące po pojawieniu się kryzysu finansowego, ma potencjalnie charakter zdarzenia traumatycznego. Tego typu wydarzeniami są także (z zachowaniem skal i proporcji) wojny, rewolucje, masowe migracje, kataklizmy przyrodnicze. Ich traumatyczny charakter wynika głównie z szybkości ich zachodzenia, obejmowania wielu różnych dziedzin życia oraz ich głębokości (często także z tego, że mają one charakter niespodziewany). Do tej grupy wpisać należy także polskie (i innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej) doświadczenie przemiany ustrojowej, strukturalnej i ekonomicznej końca lat 1980. i początku lat 1990. Wspomniane zdarzenia traumatyczne (a także np. przemiany techniczne – wynalazek i upowszechnienie samochodu, antybiotyków,

⁵ Źródło: http://pl.wikipedia.org/wiki/wielki_kryzys_w_Polsce - 27.02.2009.

⁶ P. Sztompka (2002): *op. cit.*, s. 445-447.

⁷ *Słownik wyrazów obcych PWN* (1980): Warszawa.

technicznych środków masowego przekazu) prowadzą często do zmian społecznych – krótko- i długotrwałych, mikrosocjologicznych (np. na poziomie rodziny) oraz makrosocjologicznych i przemian społeczeństwa globalnego. Wspominani Lyndsowie w realizowanym przez siebie w latach 1920. i 1930. projekcie opisu życia przeciętnego amerykańskiego miasta obserwować mogli właśnie wpływ zmiany norm, wartości, zachowań i relacji społecznych jego mieszkańców w okresie rozwoju automobilizmu, kina, masowej produkcji przemysłowej i wreszcie – dobie kryzysu ekonomicznego.

Ludzie mogą przyjmować różne strategie radzenia sobie z traumą zewnętrzną wobec nich zmian. Sztompka⁸ dokonał interpretacji poglądów Mertona na temat reakcji adaptacyjnych na anomie oraz reakcji społecznych na ryzyko Giddensa i wskazał na dwa zasadnicze typy takich reakcji: aktywne i pasywne. Wśród aktywnych znalazły się innowacja (lepszą adaptacją), „cyniczny hedonizm”, czyli „zachłanne korzystanie z radości dnia dzisiejszego, zanim nadejdzie katastrofa”⁹ (zgodnie z informacjami prasowymi, strategia ta jest [była] stosowana np. przez rosyjskich milionerów kupujących w dobie kryzysu więcej dóbr luksusowych niż przed nim) oraz rebelia i „aktywna kontestacja” zmierzająca do „zmiany warunków i usunięcia źródeł traumy” Strategie pasywne obejmowałyby kontynuację zastanych sposobów życia i ignorowanie zagrożeń („pragmatyczna akceptacja” Giddensa) lub pasywną rezygnację (pojęcie Mertona) oznaczającą zdanie się na los i liczenie na to, że „jakoś to będzie” Postawić można pytanie, którą ze strategii zaradczych zastosowali Polacy i polskie rodziny (wraz z uwzględnieniem ich zróżnicowania społecznego), lub jak (naturalnie po rozstrzygnięciu pytania „czy”) zmieniały się ich strategie w trakcie trwania kryzysu¹⁰. Analiza strategii zaradczych z uwzględnieniem najważniejszych danych społeczno-demograficznych, w tym m.in. wiek rodziców, wiek i liczbę dzieci, miejsce zamieszkania rodziny, główne źródła utrzymania, praca zawodowa jednego lub dwóch małżonków mogłaby umożliwić z kolei stworzenie jednej lub wielu typologii rodzin.

Ewentualne zmiany zachowań rodzin w zakresie zachowań konsumencyjnych i aktywności członków rodziny poza domem, w tym szczególnie aktywności w dziedzinie czasu wolnego, mogłyby stanowić dobry wskaźnik reakcji rodzin polskich (i wnioskując niestatystycznie – Polaków) na kryzys finansowy. Przesłanką uzasadniającą wybór sfery czasu wolnego, jako przedmiotu analizy jest założenie, że w warunkach kryzysu ekonomicznego, potencjalnego lub realnego spadku poziomu dochodów, wzrastającego poczucia lęku następuje koncentracja ludzi na zaspokajaniu takich potrzeb podstawowych

8 P. Sztompka, op. cit., s. 467-468.

9 Op. cit., s. 467.

10 Nie zakładamy jednak oczywiście (i pomimo nawiązywania do koncepcji traumy społecznej), że – obecnie – kryzys ekonomiczny w Polsce jest tak dotkliwy i niepokojący, jak przemiana systemowa przełomu lat 1980. i 1990.

(potrzeb „bezpieczeństwa socjalnego”) jak potrzeba wyżywienia, mieszkania i ochrony zdrowia¹¹. Stąd, dziedzinami, w których zmiany zachowań pojawią się, jako pierwsze i które mogą być najbardziej głębokie i trwałe może być właśnie szeroko rozumiana sfera czasu wolnego, a w jej obrębie aktywność kulturalna, sportowo-rekreacyjna, turystyczna. Na podstawie dostępnej literatury, wiemy, że ubożenie lub nawet poczucie zagrożenia stabilności ekonomicznej (czy też parafrazując pojęcie stosowane w jednych z przywoływanych przez nas badań GUS – zmniejszenie „ufności konsumenckiej”) wpływa na różne aspekty życia rodzin, a poziom zamożności jest jednym z ważnych determinantów poziomu aktywności w czasie wolnym, w tym szczególnie aktywności poza domem. Jako przykład możemy podać choćby wyniki badań Kurzępa i Zdąbłarz¹² zestawione z wynikami badań van Ophem’a i de Hoog’a¹³. W badaniach Kurzępa i Zdąbłarz analizowano różne typy aktywności w czasie wolnym całych polskich rodzin, a także oddzielnie rodziców i dzieci. W swoich badaniach oprócz aktywności kulturalnej, towarzyskiej uwzględnili również rodzinną aktywność sportowo-rekreacyjną. Wyniki ich badań wskazują na niezbyt duże i niewystarczające (w opinii badaczy) uczestnictwo w wyróżnionych formach aktywności ruchowej. Kurzępa i Zdąbłarz¹⁴ zwrócili uwagę na to, że polska rodzina w swoim czasie wolnym jest wybitnie zorientowana na dom. Większość aktywności czasu wolnego (niezależnie od ich charakteru) odbywa się w domu. Głównym „gospodarzem” czasu wolnego polskiej rodziny jest zaś telewizja, która przekazuje elementy kultury, bawi, informuje o świecie i życiu. W zestawieniu z przedstawionymi powyżej fragmentami badań polskich dotyczących rodzinnego czasu wolnego, interesująco prezentują się wyniki badań van Ophem’a i de Hoog’a¹⁵, poświęcone różnicom w zachowaniach czasu wolnego biednych i bogatych rodzin holenderskich. Aktywności czasu wolnego ubogich Holendrów (reprezentujących głównie tradycyjny model rodziny) to zajęcia nie wymagające nakładów finansowych i odbywające się w lub wokół domu. Badania wykazały, że rodziny uboższe miały więcej czasu wolnego niż przeciętnie zamożne rodziny holenderskie. Częściej i dłużej oglądały one również telewizję. Uboższe rodziny rzadziej niż przeciętna holenderska rodzina jeździły na wczasy i krócej wypoczywały. Niezamożni Holendrzy byli także bardziej pasywnymi konsumentami cza-

11 Zob. także: L. Gilejko (1999): Instytucje ekonomiczne. W: J. Polakowska-Kujawa (red.) *Socjologia ogólna*.

Wybrane problemy, SGH, Warszawa, s. 331.

12 J. Kurzępa, I. Zdąbłarz (1998): The activity of parents and children during their leisure, W: J. W. te Kloetze (red.): *Family and Leisure in Poland and the Netherlands*. Garant, s. 55-76.

13 J. van Ophem, K. de Hoog (1998): Differences in leisure behaviour of the poor and the rich in the Netherlands at the beginning of the 1990s. W: J. W. te Kloetze, op. cit., s. 115-132.

14 J. Kurzępa, I. Zdąbłarz (1998): op. cit.

15 J. van Ophem, K. de Hoog (1998): op. cit.

su wolnego niż pozostali obywatele. Z kolei dobrze sytuowane rodziny (reprezentujące w większości współczesny model rodziny) prezentowały swój wysoki standard życia również poprzez aktywności czasu wolnego. Częściej niż rodziny uboższe wyjeżdżały na wczasy, podejmowały wiele aktywności sportowych wymagających nakładów finansowych oraz byli aktywni towarzysko poza domem¹⁶. Na podstawie przedstawionych badań dostrzec można podobieństwa w stylu zachowań rekreacyjnych w czasie wolnym współczesnej polskiej rodziny i uboższej części przedstawicieli społeczeństwa holenderskiego. Obie grupy były raczej pasywne, zaspokajają swe potrzeby rekreacyjne w domu lub wokół niego, a ich aktywność sportowo-rekreacyjna była raczej niska. Podobieństwa takie potwierdzają tezę o silnej zależności ilości i typów form aktywności sportowo-rekreacyjnych rodziny od zasobów finansowych pozostających w jej dyspozycji. Zachowania rodziny w czasie wolnym i miejsce sportu i rekreacji warunkowane są przez szereg zmiennych. Będą nimi między innymi etap życia rodziny (jej wiek), obecność lub brak dzieci, pracę zawodową (lub brak zatrudnienia) małżonków, wielkość i status społeczno-ekonomiczny rodziny.

Zmiany zachowań na skutek kryzysu finansowego w analizowanej przez nas dziedzinie czasu wolnego dotyczyć mogą na przykład ewentualnych zmian częstotliwości jadania poza domem lub wysokości opłacanych w restauracjach rachunków (co można byłoby traktować w kategoriach „wskaźników śladowych”). Ciekawym przykładem takiej analizy są badania wykonane przez amerykańską firmę badań marketingowych NPD¹⁷. W raporcie analizowano główne tendencje zachowań klientów restauracji w USA od roku 1978 do 2007 z akcentem na momenty obniżenia koniunktury gospodarczej w latach 1979-1980, pod koniec lat 1990. i w pierwszych latach XXI wieku. Chociaż badacze wskazują na to, że zachowania klientów restauracji nie podlegały w poprzednich latach dekonunktury zasadniczym zmianom, można zwrócić uwagę na pewne „restauracyjne wskaźniki śladowe” załamań ekonomicznych. Będą nimi (zgodnie z omawianym raportem): zmiana z zamówień „pełnoobiadowych” na różnego rodzaju przystawki (pozostał nawyk uczęszczania do restauracji, ale nastąpiła wymuszona zmiana menu) oraz wzrost sprzedaży gotowych dań i mrożonek w sklepach. Szczególnie interesujący może być drugi ze wskaźników. Oznacza on bowiem jednocześnie ograniczenie wydatków na jedzenie oraz ograniczenie aktywności towarzyskiej poza domem. Podobne zjawisko może dotyczyć aktywności kulturalnej – ograniczonej liczbie odwiedzin teatrów, sal koncertowych i kin towarzyszyć może wzrost telewizyjnej konsumpcji produktów kulturowych (głównie konsumpcji telewizyjnej). Stąd

16 Op. cit., s. 131- 132.

17 F. Glazer (2008): NPD: Customers seek value during economic downturns. *Nation's Restaurant News* 42 (13), s. 16-18.

spadkowi liczby wizyt w kinach może jednocześnie towarzyszyć wzrost sprzedaży nowych telewizorów i usług telewizji kablowych. Ciekawą reakcją na kryzys może być także wzrost liczby aplikacji na wolne stanowiska w instytucjach państwowych i wzrost zainteresowania kontynuacją edukacji absolwentów szkół różnych szczebli (w związku z brakiem ofert pracy w momencie kończenia przez nich szkół i uczelni – zjawisko obserwowane obecnie np. w Grecji).

Analiza zmiany zachowań pod wpływem czynników zewnętrznych lub wewnętrznych wymaga zawsze określenia stanu początkowego, punktu odniesienia, który – poprzez porównanie ze stanem następującym po działaniu tego czynnika (tych czynników) – pozwoli stwierdzić różnicę: pogorszenie, poprawę, zahamowanie rozwoju lub tendencji wzrostowej itp. Ustalanie związków przyczynowo-skutkowych pomiędzy zmiennymi (zależną – analizowanym stanem lub zachowaniem oraz niezależną – jakimś bodźcem) jest charakterystyczne dla eksperymentalnych planów badawczych. Już w sytuacji trwania kryzysu ekonomicznego, w celu ustalenia zaistnienia i ewentualnego charakteru zmiany zachowań polskich rodzin w wybranych sferach życia pod wpływem kryzysu ekonomicznego, można byłoby wykorzystać badania dostępnych danych z powtarzalnych (opartych o tą samą metodologię i narzędzia) reprezentatywnych badań wzdłużnych realizowanych przed rokiem 2009, które pozwoliłyby określić zmiany wybranych wskaźników aktywności ekonomicznej i konsumpcji dóbr i usług (ale także np. liczbę zawieranych i rozwiązywanym małżeństw). Wyniki tych analiz mogłyby z kolei stworzyć podstawę i kontekst do analizy wyników własnych badań empirycznych (jeśli takowe byłyby planowane). W przypadku analizy danych zastanych porównanie wskaźników stanu początkowego – przed rozpoczęciem kryzysu i końcowego (lub w trakcie jego trwania) uznać można za jeden z badawczych schematów preeksperymentalnych z dwukrotnym pomiarem bez grupy kontrolnej. Badania takie „koncentrując się na zmianach w czasie wewnątrz jakiejś populacji”¹⁸ mają także charakter badania trendu. Tego typu schemat badawczy nie zapewnia możliwości pełnego określenia związku między kryzysem ekonomicznym i zachowaniami, będąc dodatkowo obciążonym problemem trafności. Wydaje się być jednak jedynym do zastosowania w tym momencie schematem o dużym potencjale wyjaśniającym. Jako cenne źródło danych zastanych można potraktować z pewnością Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL). W Polsce Badanie Aktywności Ekonomicznej Ludności prowadzone jest w cyklu kwartalnym od maja 1992 roku przez Główny Urząd Statystyczny. Celem badania jest uzyskanie informacji o wielkości i strukturze siły roboczej. W efekcie badania zostaje ustalona liczba osób aktywnych zawodowo,

18 E. Babbie (2007): *Badania społeczne w praktyce*. Warszawa, s. 122.

czyli suma osób pracujących i bezrobotnych, jak również określona liczba osób biernych zawodowo, czyli osób nie pracujących i niezainteresowanych podjęciem pracy. Podstawowym kryterium podziału ludności z punktu widzenia aktywności ekonomicznej na pracujących, bezrobotnych i biernych zawodowo jest praca a dokładniej: fakt wykonywania, posiadania bądź poszukiwania pracy w badanym tygodniu. Badaniem objęta jest próba osób w wieku od 15 lat. Dzięki zastosowaniu metody reprezentacyjnej możliwe jest uogólnienie uzyskanych wyników na całą populację osób w wieku 15 lat i więcej. Metodologia badania oparta jest na definicjach zalecanych przez Międzynarodową Organizację Pracy i Eurostat. W związku z czym wyniki Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności są porównywalne w skali międzynarodowej¹⁹

Innymi źródłami, na podstawie których budować można kontekst analizy zachowań rodzin w czasie wolnym mogą być także badania przekrojowe takie jak na przykład „Reakcje na kryzys finansowy” (raport z grudnia 2008), roczniki statystyczne GUS oraz raporty badania warunków życia, w tym koniunktury konsumenckiej (badania powtarzane co roku, ostatnie badanie ze stycznia 2009, od 2004 wyniki dla miesięcy i kwartałów). W badaniach koniunktury konsumenckiej, poza analizą realnych zachowań pojawiają się także kategorie postaw i oczekiwań, które nie stanowią istotnego obszaru naszych zainteresowań. Warto jednak zwrócić uwagę na zastosowany w tych badaniach złożony wskaźnik ufności konsumenckiej. Dla przykładu podajmy definicję bieżącego wskaźnika ufności konsumenckiej (BWUK), który jest „średnią sald ocen zmian sytuacji finansowej gospodarstwa domowego, zmian ogólnej sytuacji ekonomicznej kraju oraz obecnego dokonywania ważnych zakupów” oraz „bieżący wskaźnik ufności konsumenckiej (BWUK) jest średnią sald ocen zmian sytuacji finansowej gospodarstwa domowego, zmian ogólnej sytuacji ekonomicznej kraju oraz obecnego dokonywania ważnych zakupów”²⁰.

Wśród licznych badań reprezentacyjnych i powtarzalnych znajdują się także dane dotyczące aktywności kulturalnej, turystyki i wypoczynku Polaków, które poddane wnikliwej analizie mogą być cennym źródłem informacji. Przy czym, warto być może także pochylić się nad wskaźnikami innymi niż np. liczba wyjazdów turystycznych, czy deklarowane członkostwo w klubach fitness. Bardzo interesujące wyniki mogą przynieść analizy danych dotyczących np. uczęszczania do restauracji, ograniczania doskonałości zawodowego (lub przeciwnie – zwiększenia inwestycji w edukację

19 <http://www.rynekpracy.pl> (marzec 2009) oraz GUS (2003): *Estymacja danych z badania aktywności ekonomicznej ludności na poziomie powiatów dla lat 1995-2002*, Warszawa.

20 GUS (2009): *Koniunktura konsumencka – styczeń 2009*, Departament Pracy i Warunków Życia, Informacja sygnałna, Wyniki badań GUS Warszawa, 28.01.2009, <http://www.stat.gov.pl>, 03.03.2009.

i kapitał kulturowy), redukcji liczby płatnych zajęć pozalekcyjnych dzieci (o ile takie dane będą dostępne), ewentualnego ograniczenia zakupów na rozrywkę.

W przypadku chęci przeprowadzenia własnych badań empirycznych dotyczących zmiany zachowań w czasie wolnym pod wpływem kryzysu gospodarczego pojawia się pytanie o ważny w tego typu preeksperymentalnym podejściu układ odniesienia – stan wyjściowy, do którego porównamy stan obserwowany, przypisując ewentualną różnicę działaniu bodźca w postaci kryzysu²¹. Nie możemy cofnąć czasu i – aby ustalić stan wyjściowy – przeprowadzić badań przed kryzysem. W takim przypadku można byłoby skorzystać z retrospektywnych badań empirycznych rodzin (badania zachowań konsumenckich i aktywności członków rodziny poza domem, w tym aktywności w dziedzinie czasu wolnego). Stan początkowy ustalilibyśmy na podstawie retrospektywnej oceny własnej – respondentów ich zachowań przed rokiem, czy kilku laty, skłaniając jednocześnie badanych do podejmowania prób samodzielnej oceny przywoływanego stanu z przeszłości ze stanem w momencie badań (w trakcie kryzysu). Z jednej strony przeprowadzilibyśmy więc badania przekrojowe. Ich przekrojowy charakter wynikałby głównie z jednorazowego badania. Z drugiej jednak, ze względu na elementy retrospekcji byłyby to badania wzdłużne umożliwiające konstrukcję schematu preeksperymentalnego. Koseła i Sułek²² wskazują, że badania retrospektywne, w których odwołujemy się do pamięci badanych – mają charakter badań wzdłuż czasu, pozwalając „zebrać wiele informacji dotyczących zmian w ich [ludzi] życiu i ich bliskim otoczeniu, a po zagregowaniu tych danych – zmian w całym społeczeństwie lub jego segmentach”

Kończąc nasze rozważania skupione na problemie oceny obecności i skutków kryzysu ekonomicznego z perspektywy metodologicznej, nawiązując do poruszanej problematyki rodzin i czasu wolnego, postawimy kilka hipotez, które czytelnik zainspirowany być może wcześniejszymi rozważaniami chciałby sprawdzić samodzielnie:

1. Proces przekształcania się kryzysu finansowego w przedłużający się kryzys ekonomiczny doprowadzi do zmian zachowań części polskich rodzin w zakresie poziomu i charakteru lub form konsumpcji i aktywności w czasie wolnym (aktywności kulturalnej, sportowej, rekreacyjnej, turystycznej).

21 Przy czym, nawet jeśli uda nam się określić stan początkowy i wyliczyć różnicę pomiędzy nim a stanem obserwowanym, nadal pozostaje do rozwiązania kwestia działania czynników kontaminujących (takich jak np. problem historii (działania innych zewnętrznych czynników niż kryzys), problem dojrzewania, problem uwrażliwienia na bodziec) i możliwości faktycznego przypisania zaobserwowanej różnicy kryzysowi.

22 K. Koseła, A. Sułek (2005): *Badania wzdłuż czasu*. W: *Encyklopedia socjologii. Suplement*. Warszawa, s. 40.

2. Charakter zmian spowodowanych kryzysem ekonomicznym (w zakresie analizowanych wybranych danych zastanych) może przypominać zmiany zachowań Polaków w okresie dekonjunktury gospodarczej początku XXI wieku.

3. Kryzys ekonomiczny doprowadzi do ograniczenia konsumpcji i aktywności części polskich rodzin poza domem, w tym aktywności towarzyskiej, kulturalnej, rekreacyjnej i turystycznej.

4. Zjawisko ograniczenia konsumpcji oraz aktywności polskich rodzin w czasie wolnym będzie dotyczyło najbardziej przedstawicieli klasy średniej, nie powodując zasadniczych przemian zachowań osób reprezentujących najniższe i najwyższe poziomy hierarchii społecznej.

5. Kryzys ekonomiczny może najbardziej negatywnie wpłynąć na życie rodzinne młodych rodzin, najmniej stabilnych ekonomicznie i narażonych na wydatki związane z wychowywaniem dzieci oraz wydatki mieszkaniowe, choć (nawiązując do ważnej roli rodziny w polskiej historii) może też przyczynić się do wzmocnienia rodziny w ramach strategii wycofywania się z aktywności poza domem i traktowania rodziny jako ważnej „strefy bezpieczeństwa”